

ELMIRA HAZRATQULOVA,¹

*O'zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

“BOBURNOMA”NING ANNETA BEVERIJ TARJIMASIDA MADANIY-ADABIY MUHITGA OID QAYDLAR

Annotatsiya: Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarini ingliz tiliga o'g'irish jarayonida ishtirok etgan ingliz sharqshunos olimlari Jon Leyden, Annetta Beverij, Viler Tekstonlarning tarjima jarayonida temuriylar davri madaniy muhiti masalalariga e'tibor qaratishgan. Shuningdek, Hirot adabiy muhitining Xuroson va Movarounnahrta ta'sir doirasi, “Boburnoma” asarining yaratilish omillari, matndagi uslub masalalariga tarjimonlarning munosabatlari o'rganilgan. Tarjimon olimlarning temuriylar davri adabiy muhitiga bergan xolis bahosi va nuqtai nazarlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: temuriylar davri madaniy muhiti, Alisher Navoiy adabiy maktabi, she'riyat va hasb-u hol masalalari, adabiyot, uslub, “Boburnoma” qo'lyozmalarining tadqiqi.

Аннотация: В данной статье британские востоковеды Джон Лейден, Аннетт Беверидж, Уиллер Текстон, участвовавшие в процессе перевода произведения Захириддина Мухаммада Бабура “Бабур-нама” на английский язык, уделили внимание вопросам культурной среды периода Тимуридов. Также изучена сфера влияния литературной среды Герата на Хорасан и Моваруннахр, факторы создания “Бабур-нама”, отношение переводчиков к вопросам стиля в тексте. Исследованы объективные оценки и взгляды ученых-переводчиков на литературную среду периода Тимуридов.

Ключевые слова: культурная среда периода Тимуридов, литературная школа Алишера Навои, вопросы поэзии и поэзии, литература, стиль, исследование рукописей “Бабур-нама”.

Abstract: In this article, British orientalists John Leyden, Annette Beveridge, Wheeler Thackston, who participated in the process of translating Zahiriddin Muhammad Babur's work “The Baburnama” into English, paid attention to the issues of the cultural environment of the Timurid period. Also, the sphere of influence of Herat's literary environment on Khurasan and Movarounnahr, the factors of creation of “Boburnoma”, and the relationship of translators to issues of style in the text were studied. The unbiased assessment and views of the literary environment of the Timurid period by translation scholars have been researched.

Key words: the cultural environment of the Timurid period, Alisher Navoi literary school, issues of poetry and poetry, literature, style, research of “Boburnoma” manuscripts.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari yigirmadan ortiq xorijiy tillarga tarjima qilingan bo'lib, asarning shon-shuhrat topishida uning tarjimonlari astoydil mehnat qilganlar. Asar XVI asrdayoq fors tiliga o'girilgan, uning tarjimoni Bayramxon

¹ e-mail: elmira.xazratqulova@bk.ru

qo'lyozmasidan ko'plab nusxalar jahonning turli kutubxonalarida saqlanmoqda. Jumladan, asarining turkiy va forsiy tildagi nusxalari [Bahodirov, 2020: 496.] saqlanayotgan kutubxona va tarixiy-ilmiy markazlar, muzeylar bugungi kunda o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

"Boburnoma"ning fanga ma'lum bo'lishi va tadqiq etilishi G'arb ilm ahli orasida o'ziga xos tarzda kechdi. G'arb ilmiy jamoatchiligiga Bobur nomini birinchi bo'lib, fransuz olimi D.Derbello "Sharq kutubxonasi yoxud Sharq fuqarosining bilimiga doir qomuslar" nomli lug'atga "Bobur yoki Babar" nomli maqolasini kiritish orqali ma'lum qilgan edi. Biroq Yevropada Boburning shuhrati yoyilish davri XIX asrning birinchi yarmidan boshlangan. Ular "Boburnoma"ni tarjima qilish bilan birga Bobur shaxsiyatini ham qizg'in o'rganganlar. Ingliz sharqshunoslaridan Leyden va Erskinning tarjimasi orqali "Boburnoma" Londonda 1826-yilda ingliz tilida nashr qilingan. [John Leyden, 1826: 432]. Ushbu nashrdan so'ng Yevropa va boshqa xorij davlatlarida "Boburnoma"ning tarjima qilinishi va uning shaxsiyatiga va qoldirgan ma'naviy adabiy merosiga qaratilgan tadqiqotlar [A.Kayzer, 1828: 400] ko'payib bordi.

Annetta Susanna Beverij tarjimasidan keyin AQSh Harvard universiteti professori Viler Tekston "Boburnoma"ni yana bir to'liq tarjimasini [Wheller M. Thackston, 1996: 432] amalga oshirdi. Ushbu tarjima mutaxassislar tomonidan muvaffaqiyatli deb baholangan. Tarjimonning "Boburnoma"ga badiiy asar sifatida yondashgani tufayli hamda asarga 700 ga yaqin izohning berilgani tarjimaning ommalashishini ta'minlagan. "Boburnoma"ning ingliz tiliga takror tarjimalaridan so'ng ushbu asar tadqiqiga oid kuzatishlar bir necha sohalarni qamrab oldi. Ular tarix, siyosat, sosiologiya, harbiy strategiya, lingvistika, tabobot, geografiya, shaharsozlik kabilar bilan bog'liq edi. Lekin bunday tadqiqotlar orasida Boburning shoirlik iqtidori bilan bog'liq bo'lgan tadqiqotlar ko'p emas. AQSh Ohayyo universiteti professori Stefan Deyl o'zining "Cakkiz jannat bog'i. Markaziy Osiyo, Afg'oniston va Hindistonda Bobur va boburiylar saltanatining madaniyati" nomli monografiyasida Boburning imperatorlik salohiyati, tarix sahnasidagi ahamiyati haqida so'z yuritish barobarida undagi shoirlik iste'dodini alohida o'rgangan [Dale, S.F, 2004: 60]. Stefan Deyl "Boburnoma" tarkibida muallif tomonidan kiritilgan nazmiy parchalar va uning o'zi tomonidan yozilgan she'rlarni sinchiklab tahlil qiladi. Boburning ham she'r yoza olish va boshqa shoirlarga nisbatan xolis baho bera olish salohiyatini e'tirof etadi. Uning aruzni to'g'ri idrok etishi, mumtoz adabiyot an'analari asosida ruboiy, g'azal namunalarini yozishga bo'lgan qiziqishini asar voqealariga, tarjimai holiga bog'lagan holda tadqiq etgan. Monografiyada Boburning shoir sifatidagi qiyofasi o'rganilgan.

Bugungi o'zbek boburshunosligida yuqorida tilga olingan tarjimalarning sifati va ularning ingliz kitobxonlari tomonidan qabul qilinishiga oid shu bilan birga boshqa tillarga oid tarjimalarning sifatiga qaratilgan bir qator tadqiqotlar [Xoshimova, 2018.150.] amalga oshirilgan. Lekin bu tarjima nazariyasi masalalarida va undan keyingi "Boburnoma"ning xorijda o'rganilishiga doir ishlar-da tarjimonlarning adabiy muhit masalalariga doir o'z taxmin va qarashlarini, xolisona baholarini o'rganishga oid alohida tadqiqot ishi yaratilmagan. Umuman olganda, "Boburnoma"ning tarjima nazariyasiga oid tadqiqotlarda lingvistik aspektda yondashuv etakchilik qilishi jamoatchilikka ma'lum.

"Boburnoma"ning jahon bo'ylab shuhratini ta'minlashda yaponiyalik olim Eyji Manoning ham xizmatlari alohida e'tirofga loyiq. Eyji Mano o'ttiz yil mobaynida "Boburnoma"ning jahon muzeylaridagi asosiy ishonchli qo'lyozmalari (Haydarobod, Qozon, Edenburg, London, Dehli, Parij nusxalari)dan foydalangan holda ushbu mo'tabar manbaning ilmiy-tanqidiy matnini [Eiji Mano, 1995.140.] tayyorlashga muvaffaq bo'ldi.

"Boburnoma"ning jahon bo'ylab ko'p tillarga takror-takror tarjima etilishida, albatta, asardagi turli fan va sohalarga oid bilimlarning serqatlam ekanligi, shu bilan birga muallif shaxsiyatidagi

samimiyat va mardonalik kabi sifatlar muhim omil bo'lgan. "Hozirda "Boburnoma" va uning tarjimasiga tegishli bo'lgan tarixiy hujjatlar dunyoning 23 kutubxonasining mulkiga aylangani asar salohiyatining naqadar yuqori ekanligini ko'rsatadi". [Teshaboyeva, 2017: 20] Xorijda Bobur shaxsi va faoliyatiga bo'lgan qiziqish yo'nalishlarini adabiyotshunos Hamidulla Boltaboev quyidagicha tasniflaydi: "Xorij olimlarining Boburga munosabati, asosan, to'rt yo'nalishda namoyon bo'lgani kuzatiladi:

- 1) Boburning davlat arbobi sifatidagi siyosiy faoliyati;
- 2) "Boburnoma"ni qomusiy ma'lumotlar to'plami sifatida istifoda etib, uning muallifiga tarixchi sifatida qarash;
- 3) Boburni buyuk shoir va adib sifatida e'tirof etish;
- 4) Boburga o'ziga xos buyuk tarixiy shaxs sifatida qarash.

So'nggi yo'nalish, Bobur siymosi va hayratomuz taqdiridan ta'sirlanib yozilgan badiiy va publisistik asarlarda aks etgan". Darhaqiqat, xorijlik tadqiqotchilar tomonidan Boburning faoliyatini o'rganishda "Boburnoma" asarining o'zi asosiy tayanch manba vazifasini bajargan. Bugungi kunda ham "Boburnoma" asari yuzasidan internet manbalari, ilmiy tadqiqot sahifalarida hamda xalqaro elektron ilmiy bazalarda ham bir qator ilmiy maqola va tadqiqotlar [Fatih Bayram, 2004:169-191] e'lon qilinib kelinmoqda.

"Boburnoma"ning Leyden va Erskin tomonidan chop etilgan nashrida tarjimonlar shu paytgacha fors adabiyoti ta'sirida bo'lgan turkiy adabiyotning (Chig'atoy) belgilari haqida gapirar ekan, "Boburnoma"ning uslub jihatdan bironta fors asarlarining belgisini takrorlamasligiga ahamiyat qaratadilar. Ushbu ingliz tarjimonlarining fikriga ko'ra, asar hashamdorlikdan xoli. Bu jihatdan Boburning asarda mubolag'a va metaforalarning qo'llamasligi hamda turkiy tilda tarixiy asar yozish imkoniyatlari fransuz, ingliz tarixshunosligiga o'xshashligini qayd etadilar. "Boburnoma" asarining tili boshqa Osiyo tillariga nisbatan Evropa tillariga yaqinligi, aniq va soddaligi uning asosiy uslubi ekanini ta'kidlaydilar [Leyden John.1826: 32.] Darhaqiqat, ingliz sharqshunoslari Boburning odil shoh sifatidagi qiyofasi va saltanatda o'rnatgan adolatli tuzumi, insoniy fitratini suyub qabul qilishlarida asarning ana shunday omillari muhim o'rin tutgan edi.

Harvard universiteti professori Viller Tekston "Boburnoma"ning 1996-yilgi nashriga yozgan so'zboshisida asarning uslubi va tilini tahlil qilar ekan, o'sha davr Hirot adabiy muhitini o'rganish asosida Husayn Boyqaro va Navoiy tomonidan turkiy tilda ijod qilishga bo'lgan rag'bat ortidan qisqa muddat bu tildagi adabiyot gullab-yashnaganiga e'tibor qaratadi. Viller Tekston o'sha davr muhitida turkiy nasriy asarlar salmog'ining kamligini o'z davrida fors tilidagi adabiyotning mavqei balandligini tahlil etadi. Tarjimon "Boburnoma"ni turkiy prozadagi eng yirik matn, deya baholaydi. Viller Tekstonning qiyoslashicha, Navoiy va Boburning turkiy tilni hayotiy adabiy vositaga aylantirishga bo'lgan urinishi xuddi tovada bir zum alanganlangan olov kabidir, boisi ularning bu harakatlariga Markaziy Osiyo va Eron tomondan kirib kelgan urush sababchilari (safaviylar va shayboniylar) tabiiy holatda to'siq bo'lganlar [W.M.Thachston, 1996. 407].

Biror yirik asarning boshqa tilga tarjima qilinishida, albatta, tarjimonlar asliyatning qay tarzda xorij kitobxoniga etkazish borasida bosh qotiradilar. Buning uchun o'zlaridan avvalgi tarjimonlar tajribasiga suyangan holda o'z faoliyatlarini amalga oshiradilar. Kuzatgan tarjimonlarimiz orasida "Boburnoma" tarjimasiga chuqur kirishish barobarida undagi ma'lumotlarni sinchiklab tahlil qilgan, bu haqda yigirmaga yaqin tadqiqot maqolalarini [Annette S. Beveridge,1910:110-128] e'lon qilgan Anneta Beverij xonimning faoliyati diqqatimizni tortdi.

A.Beverij tarjimada Haydarobod qo'lyozma nusxasiga tayanadi. Asarni ingliz tilida e'lon qilish asnosida unga tarjimon izohlarini qo'shib chop ettiradi. Olima "Boburnoma"ning tarjimasiga Bobur bosib o'tgan yo'llar – tiklashga harakat qilib, Xuroson, Movarounnahr, Hindiston kabi

mamlakatlarning hududiy, regional chegaralarini o'rganadi hamda xaritalar ishlab chiqib, nashr ilovalariga qo'shgan edi.

A.Beverij "Boburnoma"ni aynan turkiy tilni chuqur o'rgangan holda tadqiq etadi hamda uning matn leksikasiga ehtiyotkorona munosabatda bo'ladi, Movarounnahr va Xurosonda kechgan adabiy manzaralar, tarixiy asarlarning yozilish uslubi, shuningdek, "Boburnoma" matnining yaratilish sabablari haqida o'z ilmiy taxminlarini ilgari suradi. U boshqa tarjimonlardan farqli ravishda quyidagi masalalarga chuqur kirib borgan va o'z so'zboshisini quyidagi bo'limlarga ajratgan:

Kirish.

Birinchi bo'lim: Tinchlikparvar Bobur o'rnatgan zamin timsollari.

- a) muammoli savollar
- b) kitob tarkibidagi muammolar
- s) uzilishlarning sabablari

Ikkinchi bo'lim: Qayta tiklash haqida .

Uchinchi bo'lim: Turkiy qo'lyozmalar va ularni taqqoslab ishlash haqida .

- a) asl qo'lyozmalar;
- b) Hindiston qo'lyozmasi bilan ishlash. Boburning asl qo'lyozmasi;
- d) "Buxoro Boburnomasi";
- e) Buxoro to'plamining muallifi;
- f) to'plam muallifi.

To'rtinchi bo'lim: Leyden va Erskin tarjimasidagi "Boburnoma" memuari.

Ko'rinadiki, Beverij asarning matnini shunchaki tarjima qilish bilan emas, "Boburnoma" qo'lyozmalarini tavsiflash, ularning ishonchlarini saralash, o'zigacha nashr etilgan "Boburnoma" nashrlariga fikr bildirish hamda tarjimonlarning mahoratini ularning asliyatni saqlashdagi xizmatlarini xolisona o'rgangan. "Boburnoma"ni bu qadar puxtalik bilan izlanishlar orqali chuqur o'rganish hamda uning qo'lyozmalaridagi tafovutlarni aniqlash kabi masalalarga Beverijdan oldingi va keyingi ingliz tarjimonlari bu qadar aniqlik bilan kirib borishmagan edi. Beverij o'zining "Boburnoma"ga oid izlanish va tadqiqotlarini 1900 yildan 1921 yilgacha bo'lgan muhaddatlar oralig'ida "Journal of the Royal Asiatic Society" (Qirollik Osiyo jamiyati jurnali)da e'lon qilib bordi hamda Haydarobod qo'lyozmasining faksimelisiga tayangan holda asarni ingliz tiliga tarjima qilishga erishdi [Beveridge, 1921:xxviii-lxi].

A.Beverij o'zining so'zboshisida "Boburnoma"ni tarjima qilish bilan birga Boburni kamolga etkazgan temuriylar xonadoni va ularning an'alariga e'tibor qaratadi. Asarning yo'qolgan sahifalari va ularda yozilishi mumkin bo'lgan tafsilotlar haqida ham o'zining farazlarini ilgari suradi: "Boburning daholik qobiliyati xoh shoir, xoh nosir, xoh bog' yaratuvchi, xoh musavvir, xoh hunarmand, xoh sportchi bo'lsin, uning fayzli oilaviy an'ana va namuna zaminidan oziqlangan edi. Boburning ta'lim va tarbiyasi haqida, hozirda uning uzilishlar bilan etib kelgan kitobida halokatlardan qutulib qolgan yillari haqida ma'lumotlar mavjud bo'lib, uning ilk tug'ilgan yillari haqida esa juda oz tafsilotlar bor" [Beveridge, 1921:xxviii-lxi].

Olima "Boburnoma" matni orqali Boburning bolaligi va hayotining boshqa muhim voqealari aks etgan sanalarni o'sha davrda yaratilgan boshqa tarixiy asarlarga murojaat qilgan holda tiklashga harakat qiladi: "Lekin taskin beradigani shuki, temuriylar xonadoni kutubxonalari orqali bizga etib kelgan anchagina mukammal shaklga ega bo'lgan Haydar Mirzoning "Tarixi Rashidiy" asari bo'lib, unda "Boburnoma"ning ko'plab epizodlari tarjima qilingan (Annet Beverij xonim "Tarixi Rashidiy" asarining muallifi to'liq nusxadagi "Boburnoma"ni o'qiganiga ishora qilmoqda). bo'lib, ular asardagi shu bo'shliqlarni to'ldirishga yordam beradi, jumladan, Boburning ilk bolalik davrlari haqida ma'lumotlar beradi" [Beveridge, 1921:xxviii-lxi].

Beverij Bobur voyaga etgan, kamol topgan xonadonning shu paytgacha boburshunoslik e'tibor qilmagan jihatlarini ta'kidlab o'tgani bilan ham boshqa boburshunoslardan farq qilib turadi. Ko'plab tarixchilar Eson Davlatbegimning Bobur hukmronligining dastlabki yillarida qo'llab quvvatlovchisi bo'lganini e'tibor bilan aytishsa-da, lekin uning ota tomondan buvisi Shoh Sultonbegimning ta'siri masalasiga to'xtalib o'tishmagan: "Boburning hayotiy hikoyalari kishini qattiq hayajonga soladi, lekin bu holni batafsil tushuntirish uchun u juda uzunlik qiladi; Umarshayx onasi Shoh Sulton begim Eson Davlatbegimnikidan tubdan farq qiladigan xizmat turini olib keldi; Begim – Samarqandning badavlat xonadonida turmush sharoitiga ko'nikib qolgan shaharlik, tarxon urug'idan bo'lgan ayol sifatida ikki karra etuk va madaniyatli ayol edi" [Beveridge,1921:xxviii-lxi].

Boburning ta'lim-tarbiyasida muhim rol o'ynagan bobosi Yunusxon va tasavvufiy valiy zot Xoja Ahror haqida Anneta Beverij alohida to'xtalib o'tadi: "Umarshayx saroyi muhitida uzoq yillar davomida ikki ulug' zot shahar hayotini yaxshi ko'radigan donishmand Yunusxon va avliyo Xoja Ahror hukmronlik qilgan. Xoja Ahror Valiy Bobur tug'ilganida unga nom qo'yishda yordam bergan. Xoja Ahror Valiy (935)1491 yillarda bola – Bobur etti yoshga to'lganida vafot etgan, lekin uning ta'sir doirasi umrbod davom etgan; (935)1529 yilda qattiq isitma qilgan Bobur undan ruhiy madad so'ragan holda, uning vositachiligida shifo topganini yozadi". Beverejning Yunusxonga xos bo'lgan ta'rif – "shahar hayotini yaxshi ko'rishi" haqidagi sifati haqiqatdan ham manbalarda o'z tasdig'ini topgan. Jumladan, Muhammad Haydar mirzo "Tarixi Rashidiy" asarida Yunusxonning shahar madaniyatiga intilishi, ko'p karra Toshkentga kelib istiqomat qilishga urinishi, lekin bu tanloviga uning atrofidagi amaldorlari qarshi chiqqani haqida [Beveridge,1921:xxviii-lxi] yozib qoldirgan.

Olima Yunusxonning fazilatlari Bobur kamol topgan muhitga qay darajada ta'sir etganligini o'rganar ekan, haqli ravishda uning Sharafiddin Ali Yazdiyning qaramog'ida o'sganligini, qo'lidan "Zafarnoma" asari tushmaganligini, shu bilan birga islom ta'limotidagi muqaddas kitob "Qur'on"ni chuqur o'rganligini ta'kidlaydi: "Yunusxoning faoliyati serqirra ta'sirga ega edi – qalamkash, rassom, qo'shiqchi, cholg'uchi va o'tmishdagi hunarmandchilik ustasi. U xushmuomala va odob-axloqli, zukko zehn va notiqlik jozibasiga ega bo'lgan yaxshi do'st edi. Uning aql-zakovatda ajralib turishining sababi o'n ikki yil davomida baland martabali olim Sharafiddin Ali Yazdiy qaramog'ida tarbiyalangani bilan bog'liq edi". "U taxminan 74 yil umr ko'rdi, bu Temurning o'limi (807-1404) va Boburning tug'ilishi (888-1483) davri o'rtasidagi ko'priki edi" [Beveridge,1921:xxviii-lxi]. Anneta Beverijning Amir Temurning o'limi (807-1404) va Boburning tug'ilishi (888-1483) sanalarini muhim davr sifatida belgilashi va bu muhim davrning ko'priki sifatida Yunusxonning umrining qiyoslashi hali shu paytgacha biron sharqshunos olim izlanishlarida kuzatilmagan.

Anneta Beverij xonim Boburning bolalik chog'larida uning etuk shaxs bo'lib etishiga eng muhim omil bo'lgan davralarni ham o'z qaydlarida eslatib o'tgan: "Bola – Boburning uch do'st (Yunusxon, Umarshayx mirzo, Xoja Ahror valiy) suhbatlari mobaynida hozir bo'lishi unga fayz beradi, deb o'ylashgan; ularning ro'parasida sukut saqlash orqali donolik va fazilatlariga nisbatan hurmat urug'i sepilar edi, masalan, Abdurahmon Jomiyga nisbatan chuqur ehtirom his qilingani kabi. Bu o'rinda hech bo'lmaganda Yunusxoning san'atkorona yutuqlari haqida gapirib o'tilsa arziydi, chunki Bobur keltirgan tarjimai hol, Yunusxoning rafiqasi Eson Davlat begim ma'lumotlariga tayanib yozilgan bo'lishi mumkin va bu uning namunali faoliyati keng bo'lganidan dalolat beradi" [Beveridge,1921:xxviii-lxi]. Darhaqiqat, olimaning bu ta'kidi orqali Yunusxonning hayot yo'li haqidagi ma'lumotlar Eson Davlatbegim tomonidan so'zlab berilgan ishonchli og'zaki hikoyalarga tayanilgan holda yozilgan bo'lish ehtimoli katta.

Olima tomonidan e'tirof etilgan yana bir jihat shundan iboratki, u Bobur ta'lim olgan Farg'onada hududida Yunusxon va Umarshayx o'rtasidagi munosabatlar ota-bola o'rtasidagi munosabatlarga qiyoslanadi, bu holat ham bo'lajak hukmdorning sog'lom fikrli, og'ir mulohazali

bo'lib etishishiga ta'sir qilgani aniq: "Aytishlaricha, uning (Chig'atoy) naslidan birorta ham xon 40 yoshdan oshmagan; Yunusxoning ulug'vor yoshi unga nisbatan ehtiromni uyg'otdi va xotirjam yurmaydigan yosh kuyovi Umarshayxga o'z ta'sirini kuchaytirdi. Aftidan, Yunusxon Umarshayxning 20 yoshlaridan (taxminan) to o'zining vafotiga qadar davom etgan do'stlik aloqasini boshlagan bo'lsa kerak, bu do'stlik har xil davrlar odatiga ko'ra ota-onaning do'stligi, g'amxo'rligi edi, ya'ni Umarshayx teng sheriklikdan ko'ra, munosabatlarni teng saqlagan o'g'il maqomida edi" [Beveridge, 1921:xxviii-lxi].

Bobur ulg'aygan oilada kitobxonlikning ham qay darajada taraqqiy etgani hamda bu kitobxonlikka sababchi bo'lgan uch yirik shaxsning beqiyos hissasi va bola Boburning bu kitoblarga qanday qiziqish bildirgani haqida ham olimlar o'zining haqli fikrlarini aytib o'tadi: "Umarshayxning ikki yuksak obro'li va salohiyatli hamrohlari – Xoja Ahror valiy va Yunusxonning uzoq vaqtlar mobaynida unga do'stona yo'l-yo'riq ko'rsatganliklari, bu zotni salatanat imtihonlarida toblantirishi unga nisbatan ezgulikning muattar bo'yini yog'dirmay qo'ymas edi, shuning uchun u buyuk kitoblarni mutolaa qilar edi. Uning sevimli kitoblari – Qur'on va Masnaviy edi. Bu tanlov sabab Abulfazl uni xiradmand darvesh deb atagan bo'lishi mumkin. Bobur otasi Umarshayx vafotidan oldin uning bunday kitoblarni mutolaa qilishdan zaqlanayotganini ko'rib, manfaaat olishi uchun ulg'ayib qolgan edi. Boshqa ota-onalar va boshqa bolalar singari bu erda ham osoyishta kayfiyat, kitob sahifasida nima borligiga o'z-o'zidan qiziqish uyg'onishi, ehtimol, Boburning aqlli savollari hamda mohir qiroatli bolakayning adabiy ijodga yo'l ko'rsatuvchi ko'rsatma bo'lishi mumkin bo'lgan ko'p yillik mo'jizadan hayratga tushardi" [Beveridge, 1921:xxviii-lxi].

Anneta Beverij xonim Boburning kamolotida ma'rifatparvar oilasining o'rni qay darajada bo'lganini tahlil qilar ekan, uning yozuvchilik, muarrixlik qobiliyatiga aynan qaysi muhit ta'sir qilganligiga ham to'xtalib o'tadi. "Ammo boburshunoslikda Amir Temurni nafaqat askar, balki yilnomachi sifatida ham Bobur uchun buyuk namuna bo'lgani haqidagi farazlarni qabul qiladiganlar kam. Temur o'zi va uning fuqarolik ishlari to'g'risida bunchalik ma'lumotga ega bo'lgan odamlar guruhidan yiroqda yurgan bo'lib tuyulishi mumkin emas edi..."

Olimlar "Boburnoma"dek yirik memurning yaratilishiga to'g'ridan to'g'ri qaysi muhit ta'sir qilgani yoki muallifning yuksak ehtirom namunasi sifatida tilga olgani Temurbekdan o'tgan bevosita qobiliyat namunasi bo'lganmi degan masalaning qo'yishida ham o'sha davrdagi temuriylar adabiy muhitiga xos bo'lgan an'analarni o'rganib chiqqanidan dalolat beradi. Ya'ni olimlar bu muarrixlik qobiliyati bevosita Temurbekdan emas, uning keyingi nabiralari davrida keng rivojlangan madaniy muhit ta'sirida bo'lganini ishonch bilan gapirib o'tadi: "Samarqandda Shohruhning nabiralari uning mualliflik an'analarni davom ettirgan bo'lsa-da, Temur ibrat namunasi sifatida Boburga o'z nabirasi Ulug'bek orqali etib keldi" [Beveridge, 1921:xxviii-lxi].

Shu bilan birga Anneta Beverij xonim "Boburning hayoti, faoliyatiga Sulton Husayn mirzo hukmronligi davridagi Hirot madaniy muhiti mazmunan eng kuchli va keng ta'sir qilgan"ini boshqa sharqshunoslar qatorida haqli ravishda, ta'kidlaydi. Bu ta'sirning darajasi qanchalik yuqori bo'lganini "Boburnoma"ning Hirot manzaralari tavsifiga bag'ishlangan lavhalaridan uqib olish qiyin emas.

Anneta Beverij xonim bu muhitdagi an'analarni, taraqqiyot belgilarini so'zlab o'tar ekan, o'z-o'zidan Alisher Navoiyning xizmatlariga ham e'tibor qaratadi: "Husayn Boyqaro temuriylarning oqsoqol hukmdori edi, shuningdek, ya'ni aslzoda Chig'atoylar oilasidan bo'lgan andijoniy Alisher Navoiy turkiy mumtoz she'riyatda va nasrda namuna vazifasini o'tagan ustoz bo'lgan edi. Hirot shahrida sa'y-harakat va mashg'ullikning darajasi o'ta yuqori darajada bo'lganini Boburning guvohligidan ko'rinib turibdiki, bu erda inson qaysi ish bilan mashg'ul bo'lmasin, uni kamolga etkazishga intilgan" [Beveridge, 1921:xxviii-lxi].

Mazkur jumlada Anneta Beverij xonim Alisher Navoiyni andijoniy deb ataganida “Boburnoma”dagi quyidagi ma’lumotga tayangan ko’rinadi: “Eli turkidur. Shahri va bozorisida turkiy bilmas kishi yo’qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti, bovujudkim Hirida nash’u namo topibtur, bu til biladur”. Lekin Alisher Navoiyning ijod qilgan tili bilan Andijon elining tilidagi muvofiqlik masalasi va bu daho ijodkorning tug’ilgan joyi bilan bog’liq ekanligi bo’yicha ayrim bahsli qarashlar bor. [Abduqodirov, 2022: 12] (Muallif A.Navoiyni Eronning Sova shahrida dunyoga kelgan gipotezani ilgari suradi. Shuningdek, bu fikrni birinchi bo’lib S.Ayniy ham o’z izlanishlarida yozgan edi.)

Shuningdek, Anneta Beverij xonim Boburning ibratli hayot yo’li yoritilgan “Boburnoma” asari orqali uning ikki muhim fazilatini tavsiflaydi: “Boburning ibratli umri haqidagi arziyas izlanishlarimda uning yuksak san’atining ikki umrboqiy hamrohi, tabiatga muhabbati va buyuk me’moriy ijodkorligiga qoyil qolish haqida so’z yuritmasam, taassurotlarim to’liq bo’lmaydi. Birinchisi, kitobning boshidan oxirigacha quvonch bilan hamrohlik qiladi. Ikkinchi hamrohi esa Temurning barpo etgan Samarqandini ehtirom qilishi orqali alohida ko’rsatilgan”. Olima o’z fikrini davom ettirar ekan, Boburning imkoniyatlari bilan Temurning imkoniyatlarini qiyoslaydi va Boburning Kobulda yashagan paytidagi iqtisodiy holatiga ham e’tibor qaratadi: “Temur muhtasham qasrlar va ulug’vor bog’lar barpo etgan; Bobur ko’p inshootlarni zavqlanib qurdi, qurg’oqchil joylarni obod qildi, lekin uning me’morlik qobiliyatini sinab ko’rish uchun imkoniyati kam edi, chunki Bobur hech qachon badavlat, ma’mur bo’lmagan, Kobulda o’z vataniga qaraganda bir necha bor qashshoq tarzda yashagan. Ammo uning g’olib qilichi hind sulolasiga boylik baxsh etgan omad qushini qo’lga kiritdi va unga me’morchilikning foydalanilmagan mehri-muhabbatini topshirdi, natijada u hukmronlik qilgan davrda Hindiston Samarqanddan o’zib ketdi...”

Bundan tashqari Annet Beverej “Boburnoma”ning mavjud qo’lyozmalarini taqqoslash orqali maxsus jadvallar yaratib, ularning bugungi kundagi saqlanish manzili, qaysi kotibdan ko’chirilgani, fanga kim ma’lum qilgani haqida so’zlaydi. Annet Beverej o’zining mulohazalarida Buxoro qo’lyozmasi, Ilminskiy tayyorlagan Kazan nashri haqidagi qarashlarini bayon qiladi. Olimaning asl matnni tiklash, yo’qolgan sahifalarda qay voqealarni aks etishi bilan bog’liq bo’lgan farazlari boburshunoslik ilmi uchun bugungi kunga qadar o’ta ahamiyatli mulohazalardir. Shu fikrlaridan birida quyidagicha yozadi: “Yo’qolgan yillarni qayd etishda hech bo’lmaganda quyidagilar bo’lishi kerak: tug’ilgan kuni va joyi nomlari va ota onalarining maqomlari – farzandlariga Muhammad deb ism qo’yishlari va boshqa marosimlar Toshkent shahridagi qarindosh-urug’larga tashriflar va Samarqandning qayerida unashtirilgani – uning maktab fanlariga, sportga kirishishi, o’qituvchilarining qurol-yarog’ ismlarini qo’llashi, o’z e’tiqodi qoidalari bo’yicha ta’lim olishi, Andijon qo’mondonligiga tayinlanishi va hako’zolar ...” Bu o’rinda Anneta Beverij Boburning adabiy uslubi haqida ham o’z qarashlarini ilgari surishida boshqa tadqiqotchilarnikidan butkul farq qiladigan tomonlari bor. Jumladan, yuqorida keltirilgan fikrda asarning boshidagi sahifadan oldin ham uzilish bo’lganiga o’zining taxminini bildirib o’tmoqda. Bu farazni ham ko’rib chiqish kelajak tadqiqotchilari oldiga ko’plab vazifalarni ko’ndalang qo’yadi.

Birgina maqolada Anneta Beverijning yigirma yil davomida amalga oshirgan tadqiqotlari natijasi bo’lgan ingliz tilidagi “Boburnoma” ning so’zboshisida ko’tarilgan fundamental masalalarni tahlil qilish imkon bo’lmaydi albatta.

Muxtasar kuzatishlarimiz asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

- Anneta Beverij “Boburnoma”ni ingliz tiliga tarjima qilish asnosida turkiy til saboqlarini o’zlashtirdi hamda tarjima jarayonida matn bilan ishlashda bundan unumli foydalandi;

- olimaning boshqa tarjimonlardan farqli tomoni shundaki, u asarni tarjima qilishdan tashqari aynan boburshunoslikka oid yirik tadqiqotlarni amalga oshirdi;

– Anneta Beverij Bobur shaxsiyatini shunchaki e'tirof etmasdan, uning kamolotiga sabab bo'lgan omillar haqida fikr yuritib, temuriylar davri madaniy muhitini alohida e'tirof etdi. Bobur ulg'aygan xonadon kitobxonligi va ota va ona tomondagi bobo-buvilarning ma'rifatli zotlar ekanaiga oid qaydlari o'ziga xos tarzda original misollar bilan isbotlangan;

– olim tomonidan Boburning bobosi Yunusxon umrining Temur vafoti va Bobur tug'ilish sanalari o'rtasidagi ko'prik vazifani bajarganlikka ishora qilishi soha vakillari o'rtasida shu paytgacha kuzatilmagan noyob qiyoslanishdir;

– “Boburnoma” qo'lyozmalarining jadvallar asosida tahlil qilinishi va kelajakdagi tadqiqotchilarning bu ishni yanada mukammallashtirish haqidagi fikrlari ham sohaning shu kungacha echilmay kelayotgan vazifalari sirasiga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Beveridge, Anette Susannah. (1921) *The Babur-nama in English. Emperor of Hindustan Babur.* – London.

2. Dale, S.F., (2004) *The Garden of the Eight Paradises. Bobur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India.*

3. Evrim Binbaş University of Bonn. (2018) *Condominial Sovereignty and Condominial Messianism in the Timurid Empire: Historiographical and Numismatic Evidence. JESHO*

4. Fatih Bayram. (2004/2), *Garip bir memleket, garip bir sultan: Baburname' deki Hindistan. Araştırmalar sy. 17 Devon. s.169-191; Borders Itineraries on the Edges of Iran edited by Stefano Pello Kashmir and the Mughal Fad of Persian Pastoral Poetry Sunil Sharma (Boston University, USA).*

5. <https://baike.baidu.com/item/Babur/1185836?fr=aladdin> . Mayisguli Wusuyin. *School of Uygur Language and Culture Northwest Minzu University Lanzhou, China. An Analysis on Risale-I Aruz of Babur.*

6. <https://digital.kenyon.edu/summerscholarsprogram>. Henry D. Brill, Nurten Kilic-Schubel, Vernon Schubel, *Reading Babur's Dreams: Religiosity and Kingship in Sixteenth Century South and Central Asia*; Stephanie Honchell *The Story of a Drunken Mughal: Islam, alcohol, and imperial ambition. Social History of Alcohol and Drugs, Volume 29 (2015).*

7. Leyden John. Erskin W. (1826) *Memoirs of Zehir-Ed-Din Muhammed Baber: Babur Emperor of Hindustan.* – London.

8. W.M. Thackston. *Mirza Haydar Duglat's Tarih-I Rashidi. (1996) A History of the Khans of Moghulistan (Persian Text) .*

9. Wheller M. Thackston. (1996) *The Baburnama Memories of Babur. Prince and Emperor. Nyu York: Oksford.*

10. Eiji Mano (1995-1998). *Zahir Ad-din Muhammad Babur. Babur-nama. (Vaqayi) Critical edition based on four chagatay text woth introduction and notes by. Kyoto. Syakoda. Prinited by Nakanishi Prining Co., LTD Kyoto. Japan.*

11. Bobur ensiklopediyasi. –Toshkent: Sharq NMAK, 2017.

12. Mojida Maxluf (2013) *Boburshoh, Zahiriddin Muhammad. “Vaqoyi” 1-nashr. Al-Qohira.: tarj. “Dorul ofoq ul– Arabiya”.*

13. Z.Teshaboeva. “Boburnoma”dagi frazeologik birliklarning inglizcha tarjimalari qiyosiy tahlili –Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

14. Bahodirov M. va boshqalar. *O'zbekistonga oid xorijdagi qo'lyozma asarlar reestri. Tom 1. –Toshkent: Tasvir, 2020.*

-
15. Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy. *Tarixi Rashidiy (nashrga tayyorlovchi: Jalilov O.).* – Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – 716 b.
16. Muhammadiyeva D. “Boburnoma” turkcha tarjimasidagi paremiyalarning qiyosiy tadqiqi. *fil.fan. dok... ishi.* 2021.
17. Otajonov N. “Boburnoma” jahon adabiy jarayonida. –Toshkent: FAN, 1994.
18. Saydaliyev T. Bobur lirikasi badiiyatining ruscha tarjimalaridagi talqini. *filol.fan. nom. diss.* 2007.
19. Teshaboyeva Z. Inglizcha “Boburnoma”lar // *Jahon adabiyoti.* №2. 2014.
20. Teshaboyeva Z. “Boburnoma”ning inglizcha tarjimalaridagi frazeologik birliklar va ularning milliy-madaniy xususiyatlari *fil.fan. fals. dok. diss.* 2017.
21. Xoshimova D. “Boburnoma” matnidagi tasviriy vositalarning ingliz tiliga tarjimalari tadqiqi *Filol. fan. dok.* 2018.
22. Xoshimova D. “Boburnoma” asarining tanqidiy matnini yaratish muammolari (“Boburnoma” tanqidiy matnining o‘zbek, ingliz hamda yapon nashrlari misolida). *Filol. fan. nom. diss.* 2006.
23. Hayitov Sh. Bobur ijodining xorijda o‘rganilishi (o‘zbekcha turkcha manbalar qiyosiy tahlili). *fil.fan. fals. dok. diss.* 2018.

